

TRIBADE OF ZIELSVRIENDIN

myriam everard

Sinds Mieke Aerts in het vorige nummer van "Groniek" over homoseksualiteit en geschiedenis een artikel schreef over het ontbreken van lesbiografisch onderzoek in Nederland (1) zijn inmiddels twee jaar verlopen. Veel onderzoek is er nog steeds niet verricht (2), maar ondanks dat lijkt er het laatste half jaar in Nederlandse lesbische kringen een vanzelfsprekendheid te groeien over 'onze geschiedenis'. Deze geschiedenis wordt geschreven met het lesbisch bestaan van Adrienne Rich (3), en de romantische vrouwenvriendschappen van Lillian Faderman (4), die in korte tijd vanuit Amerika Nederland hebben veroverd.

Tijdens de Zomeruniversiteit te Amsterdam (29 juni - 4 juli) doet het lesbisch bestaan zijn intrede in Nederland via een pamflet van het Lesbisch Studieus Genootschap (5). In diezelfde tijd verschijnt - in twee vormen - de Nederlandse vertaling van Rich's artikel (6). En met ingang van nummer 81/4 heeft het tijdschrift "Lover" de categorie 'lesbisch bestaan' in de signalementenrubriek toegevoegd. In het kader van een Studium Generale Homostudies te Amsterdam houden Saskia Grotenhuis en Mieke Aerts een lezing over vrouwenvriendschappen (7), waarmee Mieke Aerts Faderman in grotere kring introduceert. De kritiek die zij bij deze gelegenheid op het werk van Faderman uit, heeft niet verhinderd, dat op 16 januari 1982 de eerste vergadering van het Lesbisch Archief het er algemeen over eens leek te zijn dat de achttiende en negentiende eeuwse romantische vriendinnen de historische voorloopsters zijn van ons die heden ten dage liever lesbisch zijn, over de eeuwen heen verbonden in een tijdloos lesbisch bestaan.

Faderman volgend, verloopt de geschiedenis tussen toen en nu als volgt. Door de - mannelijke - medisch-seksuologische wetenschap van het eind van de negentiende eeuw wordt de natuurlijke liefde tussen vrouwen met de label 'lesbisch' decennia lang zwart gemaakt. En met succes: vrouwen gaan zich schamen voor haar gevoelens voor andere vrouwen, gevoelens die vóór de medicalisering nog zuiver en nastrevenswaard waren. Dit medisch offensief zet - niet toevallig - in op het moment dat vrouwen, onder invloed van de vrouwenbeweging voor het eerst in de geschiedenis de mogelijkheid hebben, economisch onafhankelijk van vader of echtgenoot te bestaan, en een romantische vriendschap levenskeuze kan worden. Pas met het feminisme van de jaren zeventig wordt het medisch juk afgeworpen: vrouwen kunnen weer trots zijn op haar liefde voor vrouwen.

Deze geschiedenis, van romantische vriendin, via lesbienne naar de 'women-identified-woman' heeft iets aantrekkelijks: ze beschrijft de heroïsche strijd van het onschuldige meisje tegen haar brute belager, die haar tijdelijk in zijn macht krijgt, maar aan wiens greep ze zich uiteindelijk - geheel op eigen kracht - weet te onttrekken. In hoeverre Faderman met een dergelijke geschiedenis de Amerikaanse situatie recht doet, kan ik niet beoordelen. Wel wil ik, met het nog steeds weinige Nederlandse materiaal dat voorhanden is, nagaan in hoeverre deze geschiedenis de Nederlandse situatie adequaat beschrijft.

de stichtelijke gedichten van maria bosch en agatha deken

Het begrip 'romantic friendship' nam Faderman over van Elizabeth Mavor. Deze heeft in haar studie over de levenslange vriendschap tussen Lady Eleanor Butler en Miss Sarah Ponsonby (die duurde van 1778 tot de dood van Lady Eleanor Butler in 1829) het eigentijdse 'romantic friendship' verkozen boven het beladene, jongere en daarmee onzuivere 'homoseksualiteit'. (8)

In diezelfde tijd kent ook Nederland een dergelijk vriendinnenpaar: Betje Wolff en Aagje Deken, die samenleefden van 1777 tot beider dood in 1804. Door en over beiden is veel geschreven wat nadere studie behoeft. In dit artikel wil ik echter aandacht geven aan het werk van Aagje Deken, dat dateert van vóór haar vriendschap met Betje Wolff: de *Stichtelijke Gedichten van Maria Bosch en Agatha Deken* (1775). Een bundel gedichten die is samengesteld door Aagje Deken na de dood van Maria Bosch, uit het werk van beiden. Een groot aantal gedichten hebben betrekking op de *zielsvriendschap*, ook wel: *hartsvriendschap* tussen Aagje Deken en Maria Bosch. (9) Ook zijn opgenomen: een gedicht van Aagje Deken aan Maria Bavink, (10) waaruit een vroegere zielsvriendschap blijkt, en enkele gedichten van en aan Maria Elizabeth Schreuder, (11) een latere zielsvriendin. Voor het schetsen van deze zielsvriendschappen maak ik, naast de gedichten van de betrokkenen zelf, gebruik van secundaire literatuur over Aagje Deken (12).

De geboortedatum van Aagje Deken staat niet vast, ze is gedoopt op 10 december 1741 te Amstelveen. Haar ouders, die een boerenbedrijf hadden, sterven kort na elkaar, als Aagje vier jaar is. Op 10 februari 1746 wordt zij opgenomen in het Collegianten-weeshuis (13) 'De Oranje-Appel' aan de Keizersgracht te Amsterdam. Zij blijft daar tot 4 februari 1767, waarna zij drie jaar lang meizaam de kost verdient, eerst als dienstbode, later door het verzorgen van koffie, thee en andere benodigheden voor vrienden.

Zowel Ghijsen (14) als Höweler (15) spreken van de vriendschap tussen Aagje Deken en Maria Bavink. Aan deze vriendschap komt in 1769 een eind met de verhuizing van Maria, die als dienstbode gaat werken bij Lucretia van Merken. Aagje is dan 27, Maria 26 jaar.

Het gedicht van Aagje Deken aan Maria Bavink dateert van 1769, en begint als een jammerklacht om de verloren vriendin:

"(...)
Ach! zonder u is my het leeven sterven,
ô Wederhelft van myn gemoed!"

Daarna roept Aagje hun vriendschap in herinnering:

"(...)
Toen kwaamt gy my op 't allerschoonst' te voeren,
Toen werd ge aan my, en ik aan u recht waard,
Toen kon uw deugd, uw godsvrucht my bekooren;
Toen was het vuur der liefde niet te smooeren;

Twee zielen werden toen gepaard.

*Geen David kon zyn Jonathan meer minnen
Dan steeds ons hart weêrkerig heeft bemind.
Hoe zoet was 't niet, als rechte zielsvriendinnen,
Te stryden, om de dierbre gunst te winnen,
van God, den allerbesten Vrind !*

*Ach! (dacht ik toen) ach! mogt ik eeuwig woonen
By haar aan wien myn hart zich voelt gekleefd!
Hoe zouden wij niet aan de waereld toonen,
Ten spyt van hun die Vriendschap durven hoonen,
Dat zy hier nog verblyfplaats heeft! "*

Geheel in overeenstemming met Fadermans beschrijving van romantische vriendinnen, is het ideaal van Aagje en Maria eeuwig met elkaar te wonen, en staat de onvermijdelijke economische afhankelijkheid (in dit geval die van Maria ten opzichte van Lucretia van Merken die haar woonplaats bepaalt) de verwezenlijking van dat ideaal in de weg. Maar daarentegen is de wens die uit de laatste strofe spreekt, een wereld te trotseren die de vriendschap (alleen tussen vrouwen?) belachelijk maakt, in strijd met de sociale aanvaarding en zelfs aanmoediging die volgens Faderman de romantische vriendschap in de achttiende en negentiende eeuw tekent.

In het weeshuis heeft Aagje zich met steun van de regenten toegelegd op de oefening in de poezie, door het schrijven van gelegenheidsgedichten. Dit krijgt een vervolg in 1769, wanneer Aagje in aanraking komt met Maria Bosch "die als dichteres reeds enigen naam schijnt te hebben gehad. De jonge vrouwen sluiten een tedere vriendschap en ze maken samen 'grootte vorderingen in de Poëzij' " (16) In de loop van 1770 komt Aagje als vriendin-verzorgster van de ziekelijke Maria bij haar en haar moeder, de weduwe Olphert Bosch, inwonen. Aan de hartsvriendschap tussen Aagje en Maria komt een eind door de dood van Maria in 1773. In 1775 bezorgt Aagje "waarschijnlijk op kosten van de familie, de uitgave der *Stichtelyke Gedichten* van Maria Bosch en van haar zelve gesamenlijk". (17)

Gijsen noemt de vriendschap van Aagje voor Maria een jonge-meisjesdweperij, die in de regel snel opkomt en snel geneest, maar bij Aagje jarenlang haar zielstoestand zal bepalen. (18) Aagje is 27, Maria 28 als hun vriendschap aanvangt. Beter dan ons te verlaten op deze beschrijving, gekleurd als zij is door de negentiende eeuwse 'Sexualwetenschappen', kunnen we de gedichten zelf laten spreken. De gedichten van en over Aagje en Maria beslaan de periode van 1769 tot 1773. In 1769 verklaren beiden hun gevoelens aan elkaar in twee 'Vriendschapsöffers'. In haar 'Vriendschapsöffer aan myne hartelyk geliefde vriendinne Maria Bosch' betuigt Aagje Maria haar liefde, en hoopt op de hare. Ook in dit gedicht komen passages voor die niet passen in het beeld van een vanzelfsprekende en algemeen aanvaarde liefde tussen vrouwen. Aagje lijkt haar liefde te moeten rechtvaardigen, allereerst tegenover God, die immers de eerste plaats in haar hart moet innemen: ze beschrijft in extenso hoe Maria en zij zijn verenigd juist in en door godsvrucht. Maar ook tegenover de buitenwereld neemt ze stelling:

*"Geen koude ziel kan zulk een liefde vatten:
Ze is laf, en laag, en walglyk in haar oogen:
Maar ze is voor my van Goddelyk vermogen,
Daar ze alles roert."*

Maria antwoordt hierop met haar 'Vriendschapsöffer aan myne hooggeachte vriendinne Agatha Deken':

*"(...)
Gy toonde 't my met ernst te minnen:
Bezield door even sterke drift,
Geef ik me aan U, met ziel en zinnen."*

Hoewel deze laatste 'ziel en zinnen' de fantasie van

de lesbische lezeres prikkelen, lijkt het onwaarschijnlijk, dat Maria meer voor ogen stond dan een spirituele liefde. Meer nog dan bij Aagje is haar liefde gekleurd door religieuze gevoelens, die cirkelen rond de ont-hechting van alle aardsheid en het verlangen naar de hemelse zaligheden. Daarvan ziet ze hun liefde als een voorproefje; ze spreekt dan ook de wens uit, samen blijmoedig de ontbinding van het lichaam af te wachten. Op het vriendschapsöffer van Maria volgt een gedicht van Aagje, ook uit 1769, waarin zij haar verlangen uit, samen met Maria te leven:

VRIENDSCHAPSZUCHT.

*Gy die de zielen vormde, en elk haare egaê gaf !
Mag ik die hemelgift, myn Zielsvriendin ! niet minnen ?..
Wat valt het leeven van trouwhartige Vriendinnen,
Als zy gescheiden zyn, niet bitter, hard en straf !
Ik min haar als my-zelf, ja 'k min haar al zo teêr,
Dan, ach! naauw zie ik haar, of moet haar weêr begeeven!
Laat my toch, 't gaa hoe 't gaa, met myn MARIA leeven!
Gun my dees bede, ô Vriend der Vrienden! 'k wensch
niet meer.*

MDCCLXIX.

A.D.

In datzelfde jaar schrijft Aagje nog "De Vriendschap" en "De Zielsvriendin". In "De Vriendschap" schetst ze haar ideaal: vriendschap is trouw, onverbreekelijk, door God bedoeld en door God geheiligd, een liefde zonder drift, maar niet zonder vuur, een vereniging van twee zielen, in lief en leed en in het nastreven van de deugd. De "Zielsvriendin" vormt een opsomming van al haar eigenschappen, zoals:

*"De ziel van onze ziel, de geest van onzen geest"
"Een schenkster van het zoet, een deelster in het zuur"*

en ook het opnieuw intrigerende:

*"Een ziel die alles derft, zo 't ligchaam niets geniet,
En alles smaakt, mag zy 't haar ligchaam mededelen."*

In 1770 is Aagjes "Vriendschapszucht" in vervulling gegaan. Hoe ziekelijk Maria is, die zij van dan af verzorgt, valt op te maken uit de opeenvolging van vier verjaarsgedichten die zij haar in 1770, 1771, 1772 en 1773 toezingt. De naderende dood van Maria wordt steeds meer het kernthema van deze gedichten. Hoopt Aagje in 1770 nog dat "ziekte, kommer, angst en druk" zullen wijken, en zij hun dagen samen zullen slijten, in 1773 is haar hoop dat "de dood den knoop die ons te zaamen bindt" snel zal "ontknoopen". Van Maria zijn twee verjaarsgedichten voor Aagje opgenomen, uit 1771 en 1772. In beide wekt ze Aagje op, niet aan het aardse te hechten, maar zich op dood en eeuwigheid te richten, op de hemelse vreugden die alle leed zullen vergoeden. Het laatste gedicht dat betrekking heeft op de zielsvriendschap tussen Aagje en Maria, dateert van 1773: "Agatha Deken aan Maria de Koker, over het zalig afsterven van Maria Bosch". Zeer uitgebreid en gedetailleerd beschrijft Aagje de dagenlange doodsstrijd van Maria, en haar eigen wanhoop, verdriet, en godsvertrouwen. Eigenlijk alleen in dit gedicht zijn sporen van lichamelijke intimiteit terug te vinden:

*"Ze drukte, en met een kracht die 'k nog gevoel,
myn handen,
Myn Aagje, (sprak ze) ik hoop doch zalig aan
te landen."*

en:

*"'k Had, om myn troost zo laat als mooglyk was
te derven,
Haar in myn arm gedrukt, en zag haar daar in
sterven."*

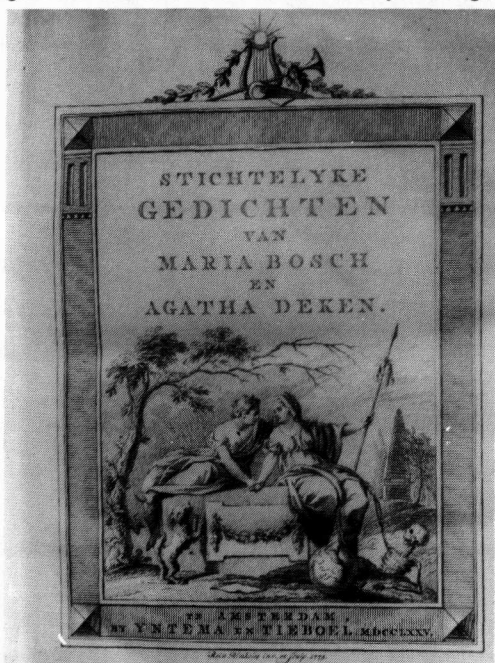
De hieropvolgende beschrijving van de deugden van Maria bevat een passage, die aan iedere speculatie over ziel en zinnen, en lichaamsgenietingen (zie boven) een eind maakt:

"Doch zy wist, door den Geest, de lust van 't
vleesch te dooden."

In de *Stichtelyke Gedichten* figureren nog een aantal personen, die tot de vriendenkring van Maria Bosch behoren (19), waaronder Hendrik Reinhart (20) en de eerdergenoemde Maria Elizabeth Schreuder. Uit de gedichten, aan hen gewijd, valt op te maken, dat beide vriendinnen Hendrik al in 1771 kennen, Elizabeth in 1772; beiden zijn dan 20 jaar oud. Al in 1772 noemt Aagje Elizabeth haar "teedre Zielsvriendin" en "hartsvriendin", en in Elizabeths *Troostzang* uit 1773 heet Aagje "myn getrouwste Zielsvriendin". Duidt dit er al op, dat Aagjes hartsvriendenschappen niet exclusief zijn, in haar *Dankërkenntenis* spreekt Aagje Elizabeth ook namens Maria toe:

"Ons hart, MARIA ! gaat in liefde tot u uit.
Op 't allereerst gezicht kon ons uw geest bekoren."

Uit dit gedicht en deze omstandigheden blijkt, dat de hartsvriendschap vooral een spirituele band, een zielsverwantschap is, met een sterk religieuze toon. De verwantschap uit zich in de gedichten veelal als een gedeeld 'oefenen van de Christelyke deugden'.

Elizabeth ziet de zielsvriendschap echter ook als een bron van kracht, die inspireert en stimuleert tot intellectuele prestaties: in haar gedicht op de *Stichtelyke Gedichten* schrijft zij het 'mannenwerk' wat Aagje met deze uitgave heeft verricht daaraan toe.

Hoe het Aagje en Elizabeth na de dood van Maria verging, kan uit de *Stichtelyke Gedichten* zelf niet worden opgemaakt, wel dat Aagje hoopte op iets moois: haar *Toezang* uit 1775 eindigt met de hoop:

"Op beider graf worde eens geschreven:
'Elizabeth en Agatha
zyn in den dood vereend gebleven!'" (21)

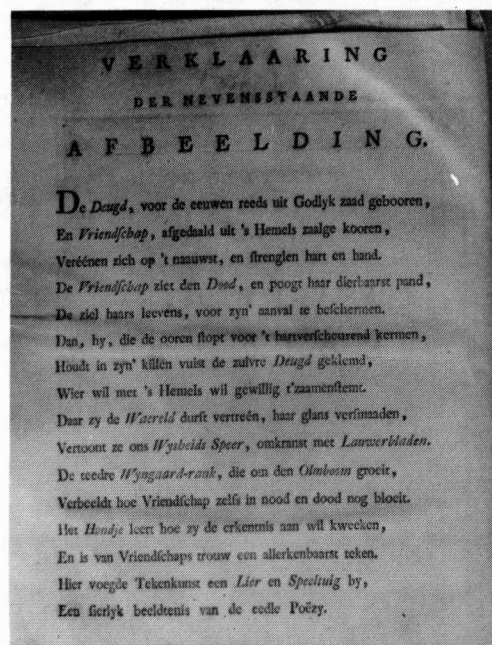
Dat zij in ieder geval met elkaar in contact bleven, blijkt uit de 16 brieven van Elizabeth aan Aagje die bewaard zijn gebleven, en die geschreven zijn in de jaren 1774 en 1775 (22). De summiere chronologische levensbeschrijving van Aagje in Buijnsters (23) meldt:

- "- 1774 - steeds intiemer wordende vriendschap met Betje Schreuder.
- 1776 - mei, onverwacht huwelijk van Betje Schreuder met Hendrik Reinhart.
- november, Betje Schreuder en Hendrik Reinhart zeggen Aagje de vriendschap op wegens haar

relatie met Betje Wolff."

In november 1776 heeft zich inderdaad al een en ander afgespeeld tussen Aagje en Betje Wolff, 29 juli heeft Aagje Betje voor het eerst geschreven, 13 oktober 1776 voor het eerst ontmoet. In juni 1777 gaat Aagje bij Betje wonen; met haar verwezenlijkt ze haar ideaal van samenleven en samen sterven. Zij zullen ononderbroken samenleven tot 1804 (Aagje sterft 12 dagen na de dood van Betje).

Het leven van Aagje Deken overziende, lijkt het gerechtvaardigd, in haar verschillende Zielsvriendenschappen de achttiende eeuwse pendant van Fadermans 'romantic friendships' te zien. Zij het, dat deze zielsvriendenschappen niet zo onproblematisch en maatschappelijk aanvaard lijken, als Faderman de romantische vriendschappen beschrijft. Een in het oog lopende karakteristiek van Aagjes zielsvriendenschappen - die Fadermans beeld nuanceert - is het religieuze karakter ervan. Verre van een onderdrukkende kracht, lijkt het christelijk geloof - althans de Collegianten-versie ervan - voor vrouwen als Aagje een inspiratiebron te zijn waaruit kracht te

putten valt voor een zelfstandig leven van intellectuele oefening en streven naar morele volmaaktheid. Dit sluit aan bij de analyse die Nancy Cott geeft van de Victoriaanse 'passionlessness' van vrouwen. In haar artikel (24) beschrijft zij hoe de Evangelical movement rond 1800 vooral bij vrouwen uit de burgerlijke klassen weerklank vindt. Zij vinden in het streven naar een religieus geïnspireerde 'passionlessness' (= het doden van de lust van het vlees in de *Stichtelyke Gedichten*) een morele superioriteit ten opzichte van mannen en hun vleselijke lust, en tevens een bron van solidariteit tussen vrouwen onderling. In de ogen van deze vrouwen staan de spirituele liefdesrelaties tussen vrouwen daarmee ook op een hoger peil dan de seksuele liefdesrelaties tussen man en vrouw.

In dit licht is iedere interpretatie van de zielsvriendenschappen tussen deze achttiende eeuwse Nederlandse vrouwen die gebruik maakt van negentiende eeuwse medische begrippen als 'homoseksueel' of 'lesbisch' met hun seksuele connotatie, a-historisch en ver sluierend te noemen. Ze belemmert een helder begrip van de eigenheid en verscheidenheid van de relaties tussen vrouwen in de geschiedenis. (25)

de tribade

Met de constatering dat er in de achttiende eeuw in Nederland zielvriendschappen bestonden, is Fadermans geschiedenis van de lesbische vrouw - die zich immers uitstrekt van Renaissance tot heden - voor Nederland nog niet gevalideerd. De weinige Nederlandse gegevens waarover we op dit moment beschikken, gecombineerd met gegevens uit het buitenland, geven een complexer beeld te zien dan Fadermans lineaire lijn van de aseksuele romantische vriendin via de medische wetenschap naar de seksuele lesbische vrouw.

Om te beginnen is daar het gegeven, dat tussen 1792 en 1798 in Amsterdam twaalf vrouwen zijn gearresteerd (van wie negen ook terecht) wegens 'sodomitische vuyligheden', 'vuyle zonden', 'liefkozeryen en vuyligheden', kortom: wegens seksuele handelingen met elkaar gepleegd (26). Het blijkt hier vooral te gaan om vrouwen uit de laagste klassen. Met andere woorden: in dezelfde tijd waarin vrouwen uit de gegoede burgerklasse met zielsvriendinnen streven naar het doden van de 'lust van het vleesch', bestaan er tussen vrouwen uit lagere klassen expliciete seksuele verhoudingen.

Dit beeld wordt bevestigd door een standaardwerk over prostitutie uit 1836 (27), dat het veelvuldig voorkomen van tribades onder de Parijse prostituées beschrijft. Zulke beschrijvingen herhalen zich in de loop van de negentiende eeuw gedurig, totdat in 1897 dit verschijnsel ook in Nederland wordt gerapporteerd (28).

Een groep, waar gegevens nog schaarser over zijn, wordt gevormd door de vrouwen die in travestie een verhouding met een andere vrouw hebben. Katz (29) beschrijft een aantal van deze vrouwen in het negentiende eeuwse Amerika.

Zulke gegevens relativiseren het beeld van de negentiende eeuwse Victoriaanse vrouw zonder seksuele gevoelens (Fadermans romantische vriendin) en wijzen op de noodzaak bij een analyse van vrouwelijke seksualiteit de factor 'klasse' te betrekken. Maar bovendien hebben dergelijke gegevens belang voor de geschiedenis van de lesbische vrouw: het is mijn indruk dat voor de lesbische vrouw zoals zij in het begin van de twintigste eeuw uit medisch-wetenschappelijke verhandelingen tevoorschijn komt, niet de hartsvriendin, maar de tribade, de prostituée, de vrouwelijke travestiet model stond.

noten

1. M. Aerts, "Dames, toch". *Groniek*, 66(1980) 96-98.
2. Th. v.d. Meer, "Liefkozeryen en vuyligheden", in dezelfde *Groniek* 66(1980) 34-37. In de tussenliggende twee jaren alleen: J. Schuyf "Lollepotterij. Geschiedenis van het 'sapphisch vermaak' in Nederland tot 1940." in: M. Dallas, e.a. *Homojaarboek 1. Artikelen over emancipatie en homoseksualiteit*. (Amsterdam, 1981) 19-47.
3. Adrienne Rich beoogt met het begrip *lesbisch bestaan* het begrip 'lesbisch' te verruimen tot alle verhoudingen tussen vrouwen waarin de gedwongen heteroseksualiteit buitengesloten wordt. Als voorbeelden noemt zij onder andere: intieme meisjesvriendschappen, saamhorigheid tussen twaalfde eeuwse begijntjes, samenleven van ongetrouwde vrouwen, vrouwen in de tijd van de eerste feministische golf (de zogenaamde Boston-marriages).
zie: A. Rich, "Compulsory heterosexuality and Lesbian existence" in: *Signs*, vol. 5, no.4 (1980) 631-660.

4. *Romantische vrouwenvriendschappen* zijn de achttiende en negentiende eeuwse hartstochtelijke, intense en vaak ook sensuele vriendschappen die vrouwen met elkaar hadden, die vanwege de onderdrukking van vrouwelijke seksuele gevoelens niet genitaal seksueel van aard waren. Deze vriendschappen waren zeer gebruikelijk en maatschappelijk geheel aanvaard.
zie: L. Faderman, *Surpassing the Love of Men. Romantic Friendship & Love between Women from the Renaissance to the Present* (Londen, 1981, Junction Books).
5. Lesbisch Studieus Gezelschap, *Hoe bevrijd zijn vrouwenstudies? Over heteroseksualiteit en partijdigheid*. (ongepubliceerd, Leiden, 1981).
6. A. Rich, *Gedwongen heteroseksualiteit en lesbisch bestaan*. (vertaling: Pamela Pattynama, Amsterdam, 1981, Lust en Gratie). Een tweede druk is inmiddels verschenen (1982). Ook in: *Socialisties-feministische teksten 6*. Amsterdam, 1981 (Sara), 44-81.
7. Mieke Aerts & Saskia Grotenhuis, *Vrouwenvriendschappen. Enkele stellingen ter bespreking op de bijeenkomst van 21 september 1981 in het kader van het Studium Generale Homostudies*. (ongepubliceerd)
8. Elizabeth Mavor, *The Ladies of Llangollen. A study in Romantic Friendship*. (Hammondsworth, 1973) xvii.
9. *Stichtelyke Gedichten van Maria Bosch en Agatha Deken*. (Amsterdam, 1775, Yntema en Tieboel). Hierin:
"Vriendschapsöffer aan myne hartelyk geliefde vriendinne Maria Bosch." (1769; 84-88)
"Vriendschapsöffer aan myne hooggeachte vriendinne Agatha Deken." (1769; 89-94)
"Vriendschapszucht." (1769; 94)
"De Vriendschap." (1769; 113)
"De Zielsvriendin." (1769; 124)
"Ter negenëntwintigste verjaaringe van myne hooggeachte vriendinne Maria Bosch." (1770; 159-164)
"Geboortezang, voor myne vriendinne Maria Bosch." (1771; 185-192).
"Ter dertigste verjaaringe van myne hartelyk geliefde vriendinne Agatha Deken." (1771; 238-242)
"Ter eenëndertigste verjaaringe van myne veelgeliefde vriendinne Maria Bosch." (1772; 255-259)
"Aan myne geliefde vriendinne Agatha Deken, op haare eenëndertigste verjaardag." (1772; 296-300)
"De waereld rampzalig en gelukkig. Aan myne geliefde vriendinne Maria Bosch, op haare tweeëndertigste verjaardag, toegezongen." (1773; 311-324)
"Agatha Deken aan Maria de Koker, over het zalig afsterven van Maria Bosch." (1773; 397-420)
10. *Stichtelyke Gedichten*:
"Ter verjaaringe van myne vriendinne Maria Bavink." (1769; 131-136)
11. *Stichtelyke Gedichten*:
"Dankerkentenis, aan myne veelgeachte vriendinne, mejuffer Maria Elizabeth Schreuder." (1772; 301-303)
"Ter eenëntwintigste verjaaringe van myne veelgeliefde vriendinne, mejuffer Maria Elizabeth Schreuder." (1773; 343-346)
"Troostzang, over het smartelyk doch zalig afsterven van myne waarde vriendinne, mejuffer Maria Bosch, overleeden den 19den van Slagtmaand, 1773. Myne veelgeliefde vriendinne, mejuffer Agatha Deken, op haare tweeëndertigste verjaardag, toegezongen." (1773, E.S.; 421-432)
"Op de Stichtelyke Gedichten, van mejuffrouwen Maria Bosch en Agatha Deken." (1775, E.S.; XIII-XV)
"Toezang aan myne veelgeliefde vriendinne, mejuffer Maria Elizabeth Schreuder." (1775; XIX-XXIV)
12. P.J. Buijnsters, *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolff en Aagje Deken*. (Utrecht, 1979; Hes Publishers) P.J. Buijnsters, H.S.Haasse, D.Wolthers (samenstellers), *Betje Wolff en Aagje Deken*. (Amsterdam, 1979; Bezige Bij) Schrijversprentenboek deel 20.
Hendrika C.M. Ghijsen, *Dapper vrouwenleven. Karakter- en levensbeeld van Betje Wolff en Aagje Deken*. (Assen, 1954; Van Gorcum)
H.A. Höweler, "Betje Wolff en Lucretia van Merken", in: *Boeket voor Betje en Aagje. Van en over de schrijfsters Wolff en Deken*. (Amsterdam/Antwerpen, 1954; Wereldbibliotheek) Johanna W.A. Naber, *Betje Wolff en Aagje Deken*. (Amsterdam,

- 1913; Meulenhoff). Nederlandsche Historische Bibliotheek, deel VIII (1912), eerste druk.
- N. van der Zijpp, "Wolff en Deken in de kerkelijke situatie van hun tijd" in : *Boeket voor Betje en Aagje*. (Amsterdam/Antwerpen, 1954) 41-52.
13. Summiere beschrijving van Collegianten: geen kerkgenootschap, maar een gemeenschap van gelijkgezinde christenen, die grote waarde hechtten aan zedelijk leven, tolerantie over de grenzen van de kerkgenootschappen heen, en 'verstandig Christendom' (van der Zijpp, 1954). Tot de collegianten behoorden vooral geletterde burgers uit de gegoede klassen. De Collegianten-opvoeding in de Oranjeappel werd gekenmerkt door vrijzinnigheid en tolerantie. De nadruk lag op het recht op eigen geloofsbeleving en vrijheid van spreken, waaruit een opvoeding tot zelfstandig denken resulteerde (Naber, 1913).
 14. Ghijsen (1954; 195-196) noemt de vriendschap tussen Aagje en Maria 'devoot' en 'gedompeld in vroomheid en bespiegeling'.
 15. Höweler (1954; 73-109) beschrijft de relatie tussen Betje Wolff en de dichteres Lucretia van Merken, voor wie Betje een tijdlang een hoge verering koestert, maar die zij door de afwerende houding van Lucretia nooit persoonlijk heeft leren kennen. Als één van de belemmerende factoren noemt Höweler het feit, dat Mietje Bavink dienstbode bij Lucretia was. Voor Lucretia behoorde Aagje tot de stand van Mietje, met wie je vriendelijk, maar niet vriendschappelijk omging. Een bezoek van Aagje en Betje zou dan ook problemen geven: moest Mietje dan in de keuken blijven, of mocht ze binnenkomen?
 16. Ghijsen (1954) 203.
 17. Naber (1913) 125.
 18. Ghijsen (1954) 206.
 19. Ghijsen (1954) 208.
 20. Van Hendrik Reinhart zijn twee gedichten opgenomen: een "Lykzang" (1773) en een gedicht op de *Stichtelyke Gedichten* (1775). Aagje en Maria schrijven in 1771 beiden een verjaarsvers op zijn twintigste verjaardag.
 21. Voor de gedichten-wisseling Aagje-Elizabeth, zie noot 11.
 22. Buijnsters (1979; 173-174) maakt melding van deze zestien brieven, die voorzover ik heb kunnen nagaan, niet in druk verschenen zijn.
 23. Buijnsters, Haasse, Wolthers (1979) 16.
 24. Nancy F. Cott, "Passionlessness: An interpretation of Victorian Sexual Ideology, 1790-1850" in: *Signs* 4 (1978) 219-236. Herdrukt in: Nancy F. Cott & Elizabeth H. Pleck (eds.) *A Heritage of Her Own. Toward a New Social History of American Women*. (New York, Simon & Schuster, 1979) 162-181.
 25. Hiermee zij allereerst verwezen naar Rich's 'lesbisch bestaan'; een dergelijke interpretatie is echter ook al eerder in andere kringen terug te vinden. Zie hiervoor: Gerard van Velzen "Betje Wolff-Bekker en Aagje Deken" in: *Orgaan en Mededelingenblad* (= van het Cultuur- en Ontspannings-Centrum, ME), (januari 1948, 9-12; februari 1948, 8-11). Nog recentelijk verwoord door J. Schuyf (1981).
 26. Theo van der Meer, (1980).
 27. A.J.B. Parent-Duchatelet, *De la prostitution dans la ville de Paris*. (2 dl. Parijs, 1836).
 28. In een rapport van A. Voûte, geschreven op verzoek van de Amsterdamse gemeenteraad, op grond van een enquête onder Amsterdamse prostituées. Zie Hekma, *Jaarboek* (1981, Amsterdam) 64.
 29. "Passing Women: 1782-1920" in: Jonathan Katz, *Gay American History. Lesbians and Gay Men in the USA*. (New York, 1976, Avon) 317-422.